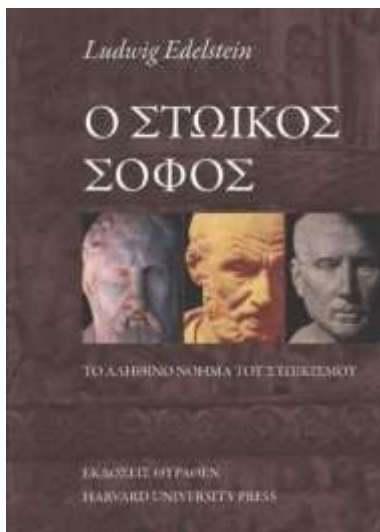

Ο ΣΤΩΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Ludwig Edelstein*
«Ο ΣΤΩΙΚΟΣ ΣΟΦΟΣ – ΤΟ ΑΛΗΘΙΝΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΣΤΩΙΚΙΣΜΟΥ»)

Ο στωικός «τρόπος ζωής», ο όρος που επέλεξα για να χαρακτηρίσω τη στάση των Στωικών απέναντι στα καθημερινά πρακτικά προβλήματα, είναι στ' αλήθεια ένας αναχρονισμός. Πρώτος ο Πυθαγόρας δίδαξε έναν «τρόπο ζωής». Οι Στωικοί μιλούν συνήθως για την «τέχνη του ζην», την *ars vivendi*, όχι με την έννοια μιας κάποιας εμπνευσμένης δράσης αλλά με την έννοια μιας μόνιμης και σταθερής διάθεσης και στάσης ζωής σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος δρα με τη σιγουριά ολοκληρωμένου τεχνίτη και μαθαίνει να χειρίζεται τα πράγματα με απαρέγκλιτο τρόπο. Οι Σκεπτικοί της αρχαιότητας απέρριπταν κατηγορηματικά την ιδέα ότι υπήρχε μια τέτοια τέχνη· οι Στωικοί όμως επέμειναν απτόητοι στις θέσεις τους. Και βέ-

βαια, περιττεύει να πούμε πως γι' αυτούς, μόνον ο Στωικός σοφός κατέχει τέλεια αυτή την τέχνη.

Μπορούμε να δούμε τη στωική τέχνη του βίου από δυο πλευρές. Η πρώτη είναι να τη δούμε ως ένα σύνολο γενικών κανόνων, ηθικών επιταγών οικουμενικού χαρακτήρα. Από αυτή την άποψη, η στωική τέχνη του βίου είναι, μ' ένα λόγο, το απαύγασμα της ηθικής σκέψης, η οποία δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή χωρίς γνώση της φυσικής (της οντολογίας) και της λογικής. Όμως η τέχνη του ζην περιλαμβάνει επίσης την συζήτηση συγκεκριμένων περιπτώσεων και καταστάσεων, την περιφήμη -η διαβόητη- καζουϊστική.* Στην πραγματικότητα, πρώτη η Στοά εισηγήθηκε την εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων. Αυτή την πρακτική κατόπιν οικειοποιήθηκε η χριστιανική ηθική (για να αποκορυφωθεί με τη διδασκαλία της καθολικής εκκλησίας), και δίχως άλλο επηρέασε τις σύγχρονες ψυχοθεραπευτικές θεωρίες.

Μολονότι είναι σημαντικό τούτο το γενικό χαρακτηριστικό του στωικού τρόπου ζωής, εξίσου σημαντικό είναι το ότι από την πρώτη στιγμή η στωική διδασκαλία δεν ενδιαφέρθηκε απλά και μόνο για την στάση και τα προβλήματα του ανθρώπου ως ξεχωριστού ατόμου. Είναι αλήθεια πως η αρχαία ηθική δίδασκε τον άνθρωπο πώς να διαπλάθει τον εαυτό του, δηλαδή -όπως ο καλλιτέχνης που λαξεύει ένα άγαλμα- πώς να μετασηματίζει την ύπαρξή του σε έργο τέχνης. Η αρμονική προσωπικότητα αποτελούσε κοινό στόχο Επικούρειων και Στωικών. Όμως μένει κανείς συχνά με την εντύπωση πως η επικούρεια ηθική σκέψη βλέπει τον άνθρωπο ως άτομο αποκομμένο από τους άλλους. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τον Στωικό· γι' αυτόν, ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον που μπορεί να τελειοποιηθεί μόνο μέσα στα πλαίσια της κοινότητας των ανθρώπων - ούτε καν στα πιο στενά πλαίσια της κοινότητας των πολιτών μιας συγκεκριμένης πόλης. Το ιδεώδες του στωικού τρόπου ζωής είναι η ζωή σε κοινότητα. Ενώ ο Επικούρειος σοφός εύχεται να ζει μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας,

* [Σ.τ.μ.:] Η καζουϊστική ή περιπτωσιολογία είναι επιμέρους κλάδος της ηθικής, που εστιάζει στην πρακτική αντιμετώπιση συγκεκριμένων ηθικών προβλημάτων/διλημμάτων μέσω της σχηματοποίησης συγκεκριμένων οδηγιών συμπεριφοράς για τον κατά περίπτωση χειρισμό τέτοιων περιπτώσεων. (Πηγή: *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Γ. Μπαμπινιώτη).

καθήκον του Στωικού σοφού είναι να καταλάβει πως δεν έχει δικαίωμα να θεωρεί τον εαυτό του ως άτομο που ιδιωτεύει. Οι κοινωνικές υποχρεώσεις προέχουν των ατομικών, και η ατομική ηθική είναι ipso facto κοινωνική ηθική. Ίσως είναι και αυτός ένας από τους λόγους της έντονης επίδρασης του στωικισμού πάνω στο χριστιανισμό.

Στην Ύστερη Στοά η ηθική στάση του σοφού παίρνει τη μορφή υποχρεώσεων απέναντι σε αρετές ή απέναντι σε ανθρώπους και θεσμούς. Ο Ιεροκλής χρησιμοποιεί ένα σύστημα ομόκεντρων κύκλων εκ των οποίων ο εσώτερος αντιστοιχεί στο άτομο και στα καθήκοντά του προς τον εαυτό του, ενώ οι επόμενοι αντιστοιχούν διαδοχικά στα καθήκοντά του προς την οικογένεια, τους φίλους και την πατρίδα. Δεν θα ξεκινήσω από τον στενότερο κύκλο αλλά θα προσπαθήσω να υπογραμμίσω κυρίως μερικά αποτελέσματα προτού συζητήσω την αιτία που τα προκαλεί, για να κλείσω έτσι την παρούσα πραγματεία. Ελπίζω με την ανάλυσή μου να ξεκαθαρίσω το ζήτημα, αν η στωική ηθική ήταν μια προσπάθεια εκ νέου καθιέρωσης του παραδοσιακού κώδικα ηθικής ή, αντίθετα, μια ριζοσπαστική κριτική των ηθικών αξιών που επικρατούσαν στην αρχαιότητα. Φυσικά, αυτό σημαίνει πως θα πρέπει επίσης να προσπαθήσω να εξηγήσω τη σημασία των περίφημων κυνικών παραδόξων της Στοάς, εκείνων των τρομακτικών ρητών που σοκάρισαν τον Κικέρωνα τόσο που ντρεπόταν ακόμη και να τα αναφέρει.

Για τους Στωικούς, όπως και για τον Αριστοτέλη, η οικογένεια είναι η πρώτη φυσική ενότητα στην οποία ανήκει ο άνθρωπος. Ο σοφός θα παντρευτεί, λένε οι Στωικοί, και θα αποκτήσει παιδιά. Αυτό δεν έκανε και ο Σωκράτης; Είναι καθήκον του απέναντι στην κοινότητα και στην πατρίδα του και οφείλει να το τηρήσει κι είναι επίσης καθήκον του και προς τη φύση, γιατί η διαίωσιση του είδους σημαίνει διαίωσιση της ανθρωπότητας. Παρ' όλο που σε αυτό το γενικό πλαίσιο οι Στωικοί συμφωνούν με την κλασική ηθική, σχεδόν όλα τα επιμέρους ζητήματα τα βλέπουν από διαφορετική σκοπιά. Πρώτα απ' όλα, αυτό φαίνεται στο σεβασμό που τρέφει ο Στωικός σύζυγος για τη γυναίκα του. Σίγουρα, ακόμη και σε κείμενα του Ξενοφώντα βλέπουμε να εκδηλώνεται σεβασμός προς τη σύζυγο, και διαβάζουμε ότι ο Ισοκράτης χαρακτηρίζει το γάμο ως κοινότητα ζωής. Εν τούτοις, πρώτη η Στοά αναγνώρισε την πλήρη ισότητα του άνδρα με τη γυναίκα του. Όχι μόνο υποστήριξε πως η αρετή είναι μία για άντρες και γυναίκες, και πως πέρα και πάνω από τις ανδρικές αρετές υπάρχουν οι ανθρώπινες αρετές που ισχύουν για όλους το ίδιο, αλλά θεώρησε πως ο γάμος, πολύ περισσότερο από σαρκική ένωση, είναι κοινωνία ψυχής. Η σύζυγος είναι το alter ego του άντρα της, ο καλύτερός του φίλος. Κριτήριο για το γάμο δεν είναι το χρήμα, οι οικογενειακές σχέσεις, το κάλλος. Αυτό που μετράει στον έγγαμο βίο είναι κατά πόσο συμβάλλει στην καλλιέργεια της αρετής του καθενός από τους δυο συντρόφους. Η στωική στάση είναι εκ διαμέτρου αντίθετη (ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τη νοοτροπία των κλασικών αιώνων), με τη νοοτροπία του Πετρούκιο στο "Ημέρωμα της Στρίγγλας" του Σαίξπηρ: «Εγώ διαφεντεύω όσα μου ανήκουν κι η Κατερίνα είναι μέρος της κινητής περιουσίας μου».

Έτσι γίνεται το πρώτο βήμα για την αναγνώριση της αξιοπρέπειας, των δικαιωμάτων, της ανθρώπινης υπόστασης του άλλου. Και ό,τι ισχύει για τη στάση του άντρα προς τη γυναίκα, ισχύει επίσης και για τη στάση προς τα παιδιά του. Οφείλει να σέβεται τα δικαιώματά τους, ιδιαίτερα το δικαίωμά τους να μορφωθούν και να επιλέξουν το δικό τους δρόμο στη ζωή. Όταν ο Επίκτητος αντιμετώπισε την περίπτωση ενός νεαρού που ο πατέρας του του απαγόρευε να σπουδάσει φιλοσοφία, δεν δίστασε να πάρει το μέρος του γιου ενάντια στον πατέρα. Τα δικαιώματα και τα προνόμια του πατέρα περιορίζονται από τα δικαιώματα του γιου ή, καλύτερα, πρέπει να γίνονται σεβαστά τα καθήκοντα τόσο του ενός όσο και του άλλου.

Αυτός ο σεβασμός για τα αναπαλλοτρίωτα και αναφαίρετα δικαιώματα του ατόμου φαίνεται ξεκάθαρα στη στάση που προκρίνει ο Στωικός απέναντι στο δούλο - το τρίτο μέλος της οικογένειας μετά τους γονείς και τα παιδιά. Ο δούλος, λέει ο Χρύσιππος, είναι ένας μισθωτός

που έχει προσληφθεί εφ' όρου ζωής.¹ Δουλεία δεν σημαίνει παρά υπακοή στον αφέντη· εάν μετατραπεί σε κατοχή του δούλου από τον αφέντη, είναι κυριότητα, και αυτό είναι κακό. Ως ανθρώπινα όντα, οι ελεύθεροι και οι δούλοι είμαστε ίσοι. Γι' αυτό και μπορεί ο δούλος να ευεργετεί τον αφέντη του όπως και ο αφέντης ευεργετεί το δούλο του.

Αυτές οι λιγοστές παρατηρήσεις που αφορούν στην οικογενειακή ζωή δείχνουν ξεκάθαρα, πιστεύω, την αλλαγή που επέφερε η στωική ηθική. Διαπότισε τις πράξεις του ανθρώπου με έναν καινούργιο σεβασμό για την αξιοπρέπεια των άλλων. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να ρωτήσει, κατά πόσον οι άνθρωποι δεν σέβονταν ανέκαθεν την αξιοπρέπεια αυτών που αγαπούσαν (ασχέτως κάποιων λογοτεχνικών μαρτυριών για το αντίθετο). Οι Στωικοί, μπορεί κανείς να ισχυριστεί, απλώς επικυρώνουν εκείνο που πάντα επιζητούσε η ανθρώπινη ψυχή από την οικογενειακή ζωή. Ακόμη και έτσι να είναι, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία πως με την αντίληψή τους για τα κοινωνικά καθήκοντα, οι Στωικοί ανέτρεψαν όλες τις παγιωμένες και κληροδοτημένες προκαταλήψεις των Ελλήνων.

Πρώτα απ' όλα, η εκτίμηση των Στωικών για τη χειρωνακτική εργασία. Ανεξάρτητα από το αν οι προκλασικοί αιώνες τη σέβονταν ή όχι, είναι βέβαιο πως στα τέλη της κλασικής περιόδου η χειρωνακτική εργασία ήταν περιφρονημένη, τόσο στις δημοκρατικές όσο και στις ολιγαρχικές κοινωνίες. Η υπεράσπιση των χειρωνακτών από το Σωκράτη, το επιχείρημα ότι η εργασία δεν είναι ατιμωτική μήτε εξευτελιστική, ήταν πράγματι επαναστατικά -όπως και η πυθαγόρεια άποψη για την εργασία και την τεχνουργία. Την καθιερωμένη νοοτροπία εκφράζει η παρατήρηση του Αριστοτέλη,² πως ο τεχνίτης υπόκειται σε περιορισμένη δουλεία ενώ ο δούλος σε απεριόριστη. Οι δύο εκδοχές εργασίας, επομένως, διαφέρουν μόνο ως προς το βαθμό δουλείας. Είναι βέβαιο πως τους πρώτους αιώνες σχεδόν κανείς δεν εξιδανικεύει την εργασία. Τη βλέπουν ως μια απαίσιμα αναγκαιότητα και όχι ως δραστηριότητα που εξευγενίζει τον άνθρωπο. Και προπάντων: ως εμπόδιο στην άσκηση της ηθικής αρετής. Η στωική φιλοσοφία δίνει στην εργασία μια δική της αξία. Η εργασία είναι μια φυσική ανθρώπινη απασχόληση και δεν αποτρέπει από τον ενάρετο βίον· όχι μόνο είναι συμβατή με την ηθική τάξη αλλά αποτελεί μέρος της, γιατί αυτή δεν πραγματώνεται μόνον όταν εκτελούμε τα καθήκοντά μας ως πολίτες, αλλά και μέσα από κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. Ο Αριστοτέλης είχε παραδεχτεί πως η εργασία μπορεί να είναι ευγενής ή αναξιοπρεπής ανάλογα με το βαθμό αρετής που απαιτεί ως εργαλείο της· αλλά αρνήθηκε να πραγματευτεί αναλυτικά αυτό το ζήτημα στα Πολίτικά του, ίσως γιατί το έβρισκε ανάξιο λόγου. Ενώ για τη Στοά είναι αυτονόητο, είναι αξίωμα: σε οποιαδήποτε συνθήκη και να βρεθεί ο άνθρωπος, μπορεί να ζει σύμφωνα με ηθικούς κανόνες.

Η στωική στάση απέναντι στη χειρωνακτική εργασία έχει σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις. Με όρους οικονομικής θεωρίας, σημαίνει πως οι τέχνες και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα δεν είναι πλέον λιγότερο ευγενή απ' ό,τι η κατοχή πλούτου. Ο εργάτης και ο κεφαλαιούχος βρίσκονται, ως το πούμε έτσι, στο ίδιο επίπεδο. Η μεταξύ τους σχέση αποκτά χαρακτηριστικά συνδιαλλαγής μεταξύ δύο εύπορων ανθρώπων, εξίσου ανεξάρτητων, που κάνουν χρήση του πλούτου τους· ο πλούτος του πρώτου είναι η δεξιοτεχνία ή η χειρωνακτική δύναμη, και του δεύτερου το χρήμα. Αλλάζει έτσι και η στάση απέναντι στο προϊόν αυτού του πλούτου και στον εργαζόμενο. Η κλασική εποχή ενδιαφέρεται μόνο για την τεχνική τελειότητα του καλλιτέχνη και το προϊόν της τέχνης ή της τεχνικής του. Τώρα οι ανθρώπινες αρετές του τεχνίτη, η βαθύτερη σχέση του με το προϊόν της εργασίας του και με τον πελάτη του, η αξιοπιστία του, η προθυμία του να «κάνει το σωστό» με την πιο πλατειά σημασία του όρου, εκτιμούνται ως βασικά. Αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Ο Αριστοτέλης³ μπορεί όντως να εκφράζει την απορία: δεν είναι απαραίτητο να είναι ενάρετοι οι τεχνίτες, αφού τόσο συχνά υστερούν στην εργασία τους εξ αιτίας της έλλειψης αυτοκυριαρχίας; Καταλήγει, όμως, πως δεν υπάρχει λύση: ενώ ο ιδιόκτητης ενός δούλου οφείλει να φροντίσει να μορφωθεί ο δούλος του και να γίνει ενάρετος, ο τεχνίτης -ο οποίος ζει υπό «περιορισμένη» δουλεία-

δεν υπόκειται στον έλεγχο του εργοδότη του η αρετή του είναι προσωπική του υπόθεση. Μόνο μέσα από τη στωική διδασκαλία η εργασία αποκτά ηθικό περιεχόμενο. Επιβάλλεται έτσι στον καθένα μια αίσθηση ευθύνης για τη δουλειά που κάνει. Το πώς συμπεριφέρεται κανείς ενώ κάνει τη δουλειά του δεν είναι πλέον αδιάφορο. Ο ηθικός χαρακτήρας, για να το πούμε έτσι, πρέπει να ακτινοβολεί μέσα από τα έργα· μέσα από κάθε δραστηριότητα πρέπει να λάμπει η νηφαλιότητα και η εγκράτεια. Έτσι αναδύεται μία εργασιακή και επαγγελματική ηθική, αξίες άγνωστες μέχρι τότε - ή στην καλύτερη περίπτωση, γνωστές μόνο στους θεωρητικούς της πολιτικής που αναφέρονταν στον αξιωματούχο ως υπηρέτη του κράτους και του νόμου.⁴

Το σπουδαιότερο, ίσως, είναι ότι η αποκατάσταση της χειρωνακτικής εργασίας και η αναθεώρηση της στάσης των ανθρώπων απέναντι της, οδηγεί τελικά σε μια γενικότερη θεωρία περί αποστολής και λειτουργήματος. Ο κλασικός κόσμος αγνοούσε εκείνο που σήμερα μπορούμε να ονομάζουμε επαγγελματική ηθική. Δεν αντιλαμβανόταν δηλαδή πως κάθε επάγγελμα επιβάλλει συγκεκριμένα καθήκοντα. Για παράδειγμα, ότι ο γιατρός είναι υποχρεωμένος να βοηθά τον ασθενή του είτε ο ασθενής είναι δούλος είτε ελεύθερος, εχθρός ή φίλος, και δεν επιτρέπεται σε καμιά περίπτωση να τον βλάψει· ότι ο δικαστής δεν επιτρέπεται να ευνοήσει κανέναν, ούτε ακόμη τον επιστήθιο φίλο που μπορεί να προσαχθεί ενώπιον του η συγκεκριμένη επαγγελματική αρετή του είναι η αμεροληψία. Ο ρόλος που ο ίδιος ο επαγγελματίας παίζει στη ζωή του επιβάλλει τα συγκεκριμένα καθήκοντα. Όταν απεκδύεται το ρόλο, δεν τον δεσμεύουν πλέον. Ο γιατρός που γίνεται στρατιώτης και πολεμάει, μπορεί να σκοτώσει τον εχθρό του, και ο δικαστής έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου μπορεί να βοηθήσει το φίλο του. Διαφορετικοί ρόλοι επιβάλλουν διαφορετικά καθήκοντα και οι άνθρωποι παίζουν πολλούς ρόλους στη ζωή τους.

Η επίδραση αυτής της αντίληψης περί επαγγελματικής ηθικής είναι καθοριστική. Στην αρχαιότητα δεν υπήρχαν κρατικοί κανονισμοί για την εκτέλεση της εργασίας ή την άσκηση ενός επαγγέλματος· και δεν υπήρχαν συντεχνίες, σαν εκείνες του Μεσαίωνα, που να διατηρούν ένα επίπεδο συνέπειας. Βέβαια, η στωική διδασκαλία ήταν υποχρεωτική μόνο για τους οπαδούς του στωικισμού. Όμως, ακόμη και έτσι, αυτές οι απόπειρες να καθιερωθεί μια επαγγελματική ηθική, άνοιξαν το δρόμο για τη χριστιανική αντίληψη περί λειτουργήματος. Όπως διδάσκει ο πρώιμος χριστιανισμός, ο μοναχός ασκεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό λειτουργήμα, γιατί έχει κληθεί από τον θεό για να του προσφέρει τις υπηρεσίες του. Όμως κι ο καθέννας, ακόμη και ο πιο ταπεινός, έχει να τελέσει ένα λειτουργήμα, αν το επιλέξει. Έχει και αυτός κληθεί από τον θεό να εκτελέσει συγκεκριμένα καθήκοντα. Το ίδιο διδάσκει η στωική επαγγελματική ηθική. Η διαφορά μεταξύ της στωικής και της χριστιανικής θεωρίας είναι ότι ο χριστιανισμός μιλά για Αποκάλυψη και Θεϊκή Εντολή, ενώ οι Στωικοί μιλούν για ανθρωπινή ανακάλυψη και προσεταιρισμό του ηθικού -θείου- νόμου.

Δεν χρειάζεται να πούμε πως αυτή η επαγγελματική ηθική δεν περιορίζεται στους τεχνίτες, στους καλλιτέχνες ή στα μέλη ενός επαγγέλματος. Ο Στωικός θεωρεί πως ο κόσμος των επιχειρήσεων διέπεται από μια δική του ηθική. Το να βγάλεις όσα λεφτά χρειάζεσαι είναι θεμιτό, αλλά το να κλέβεις από τον άλλον κάτι που του ανήκει, είναι καταπάτηση του ανθρωπίνου νόμου, λέει ο Χρύσιππος.⁵ Ο Διογένης⁶ και ο Αντίπατρος στην περίφημη διαμάχη τους μιλούν καταλεπτώς για τα δικαιώματα του πωλητή και του αγοραστή: πρέπει άραγε ο πωλητής να υποδείξει στον αγοραστή τα ελαττώματα των εμπορευμάτων του; Είναι υποχρεωμένος να τηρεί μόνο τους νόμους της χώρας στην οποία τυχαίνει να εμπορεύεται ή οφείλει πάντα να έχει κατά νου την κοινή φύση όλων των ανθρώπων και τον κοινό φυσικό νόμο που ισχύει για όλους;

Ας μη νομίσουμε πως οι πλούσιοι, εκείνοι που κληρονόμησαν περιουσίες και ζουν για να τις απολαμβάνουν, μένουν στο απυρόβλητο. Από αυτούς η στωική φιλοσοφία απαιτεί, πρώτα απ' όλα, την άσκηση της φιλανθρωπίας. Η ασπλαχνία που γενικά επικρατούσε στον

κλασικό κόσμο, όπου ο άνθρωπος ήταν είτε το σφυρί είτε το αμόνι, δεν γίνεται φανερό στο σύγχρονο μελετητή γιατί, με λίγες εξαιρέσεις, τα έργα που έχουν διασωθεί υπήρξαν προϊόντα των τάξεων της δύναμης και του πλούτου. Ακόμη και να θεωρήσουμε ως δεδομένο πως στην αρχαιότητα το οικογενειακό συναίσθημα ήταν πιο ισχυρό και επομένως πολλές ανάγκες που τώρα απαιτούν την βοήθεια της κοινότητας ή του κράτους, μπορούσαν να καλυφθούν με ιδιωτικά μέσα, παραμένει αναμφισβήτητη η αλήθεια πως οι φτωχοί είχαν να αντιπαλέψουν με την άθλια μοίρα τους. Η στωική φιλοσοφία εγκαινίασε μια μεταστροφή της στάσης των πλουσίων προς τους φτωχούς και ενέπνευσε το ιδανικό της ανθρωπιάς και την αρετή της γενναιοδωρίας. Από τον Κλεάνθη ως το Σενέκα, επανειλημμένα τίθεται επί τάπητος το θέμα της ευεργεσίας και της φιλανθρωπίας, και στα γραπτά τους δίνονται λεπτομερείς οδηγίες για το πώς θα πρέπει να προσφέρει ο καθένας, σε ποιον και πότε, ακόμη και πώς ανταλλάσσονται τα δώρα. Μπορεί κάποιος να ενοχληθούν από αυτές τις λεπτές διακρίσεις, αλλά αυτό δεν μπορεί να επισκιάσει το γεγονός ότι η στωική διδασκαλία σηματοδότησε μια τεράστια ηθική πρόοδο.

Σε γενικές γραμμές, οι Στωικοί θεωρούν πως εκείνος που έχει χρήματα δεν τα έχει για τον εαυτό του και δεν τα κατέχει περισσότερο από ό,τι κατέχει τη γυναίκα, τα παιδιά του ή οτιδήποτε άλλο. Έχεις χρήματα προς όφελος των παιδιών σου, των σχεσε-ών σου, των φίλων σου ή του κράτους, λέει ο Σενέκας. Με ένα λόγο, ο πλούσιος δεν είναι παρά ένας διαχειριστής του πλούτου του. Αυτή τη θέση υποστηρίζουν οι Στωικοί, και αυτό χωρίς να αμφισβητούν το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας. Η ατομική ιδιοκτησία είναι ένα φυσικό αγαθό που διασφαλίζεται από τη δικαιοσύνη, η οποία δίνει στον καθένα ό,τι του αξίζει. Ο κόσμος είναι ένα θέατρο χωρισμένο σε διαφορετικά επίπεδα και κατηγορίες θέσεων και δεν πρέπει κανείς να παραπονιέται αν δεν κάθεται στην πρώτη σειρά ή να ισχυρίζεται πως έχει το δικαίωμα να το κάνει. Τα δικαιώματα διαφέρουν όπως διαφέρουν και οι άνθρωποι. Ήταν επόμενο, η Στοά να μην ενστερνιστεί το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό όπως διακηρύχτηκαν από τις ελληνιστικές ουτοπίες, αλλά και να μην αποδεχτεί τη θεωρία του *laissez faire* την οποία είχε ήδη απορρίψει ο Αριστοτέλης.⁷ Εν τούτοις, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, οι Στωικοί δεν αναγόρευαν τον κρατισμό σε πανάκεια ούτε περίμεναν, όπως ο Άνταμ Σμιθ, το αόρατο χέρι του θεού να λύσει τα προβλήματα. Αντίθετα, ζήτησαν από τον άνθρωπο να μάθει πως είναι αναγκαίο να ζει για τους άλλους, πως είναι γεννημένος για την ανθρωπότητα της οποίας αποτελεί μέλος κι όχι ένα ξεκομμένο θραύσμα. Κατά τη γνώμη τους, μπορεί να νιώσει πραγματικά άνετα μόνο μέσα στην ηθική κοινότητα του ανθρώπου και όχι στα περιορισμένα όρια του κράτους. Οφείλει να φροντίζει για το παρόν και το μέλλον όσον αφορά στα κοινωνικά προβλήματα, και το χειρότερο λάθος του θα είναι να πει, «έμοῦ θανόντος, γαῖα πυρί μιγῆτο». Ή, όπως παρέθεταν οι Στωικοί τα οικεία λόγια ενός Έλληνα ποιητή: «Είναι κακοήθης και απάνθρωπος αυτός που δηλώνει ότι δεν δίνει δεκάρα αν όλος ο κόσμος γίνει παρανάλωμα του πυρός, όταν ο ίδιος θα έχει πεθάνει».⁸

Μετά από τα οικογενειακά και εργασιακά καθήκοντα, έρχεται το καθήκον προς το κράτος. Ο Στωικός υπό ομαλές συνθήκες είναι ένας νομοταγής πολίτης. Ο Σωκράτης δεν ήταν νομοταγής; ρωτάει ο Επίκτητος· και προφανώς ενοχλημένος από τις επιθέσεις που δέχονταν στον καιρό του οι φιλόσοφοι, και τις κατηγορίες ότι πρέσβευαν ανατρεπτικές και επαναστατικές ιδέες, επιμένει πως οι φιλόσοφοι είναι συνήθως καλοί πολίτες και ξέρουν πως πρέπει κανείς να υπακούει στο νόμο ευσυνείδητα.⁹ Και καθώς στην αρχαιότητα η τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων ήταν μέρος του νόμου, ο φιλόσοφος επίσης εκπλήρωνε όλες τις θρησκευτικές του υποχρεώσεις.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως ο φιλόσοφος θα συμεριστεί και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των συνανθρώπων του. Οι Στωικοί επιμένουν πως όποιος λατρεύει τους θεούς, δεν το κάνει επειδή οι θεοί έχουν ανάγκη τη λατρεία του, αλλά γιατί την έχει ανάγκη ο ίδιος, καθώς ο ίδιος πρέπει να υπενθυμίζει στον εαυτό του την ύπαρξη του Θεού. Οι προσευχές

δεν επηρεάζουν τους θεούς, αλλά κατευθύνουν την προσοχή του ανθρώπου στο θεϊκό στοιχείο που υπάρχει εντός του. Το άγαλμα του θεού δεν είναι θεός γιατί ο θεός δεν έχει ανθρώπινη μορφή· και είναι λάθος να παίρνουμε κατά γράμμα τις ιστορίες περί θεών που αναφέρονται στη μυθολογία. Τις ιστορίες αυτές πρέπει να τις ερμηνεύουμε σύμφωνα με το πνεύμα τους, δηλαδή μεταφορικά και αλληγορικά· τότε μόνο μας δείχνουν κάτι για τη φύση του κόσμου.

Με άλλα λόγια, η Στοά πίστευε στη φυσική θεολογία: σε μια θρησκεία ενταγμένη στα όρια της λογικής, για να παραθέσουμε τη περίφημη φράση του Καντ. Οι Στωικοί δεν οραματίστηκαν -ούτε και ο Καντ άλλωστε-, να εξαλείψουν τη λαϊκή θρησκεία από την κοινωνική τάξη πραγμάτων ή να την εκμηδενίσουν. Αναγνώριζαν την αξία που έχει για τις μάζες. Δεν μπορούν όλοι οι άνθρωποι να στοχαστούν φιλοσοφικά, και η μυθολογία εκφράζει με φαντασιακούς όρους τη φιλοσοφική αλήθεια. Δεν μπορούμε λοιπόν να κατηγορήσουμε τους Στωικούς ή τον Καντ, ότι μιλούσαν διπλή γλώσσα. Όμως δεν μπορεί να μη σκεφτεί κανείς πως ακόμη και αν ο Στωικός είναι ειλικρινής όταν αποδέχεται τη θρησκευτική πίστη του μέσου ανθρώπου, υποκρίνεται και συμβιβάζεται όταν μετέχει στις θρησκευτικές τελετές. Το βέβαιο είναι πως αυτές οι τελετές δεν έχουν ιδιαίτερη αξία για τον Στωικό φιλόσοφο - μήτε εξάλλου για τον Καντ. Έχουν επινοηθεί για τους πολλούς και όχι για τους λίγους· και όταν τελούνται με σωστό τρόπο και με το σωστό πνεύμα, μπορεί και να μη βλάψουν. Σημασία για τον Στωικό έχει, ολόκληρη η ζωή σου να είναι τέτοια που να υπηρετεί τον θεό· και συγκριτικά με αυτό, οι περιστασιακές προσευχές και θυσίες ελάχιστα μετρούν.

Μόνο για ένα είδος θρησκευτικής τελετουργίας έδειξαν αληθινό ενδιαφέρον οι Στωικοί· ένα ενδιαφέρον ακατανόητο, τόσο για τον αρχαίο όσο και για τον σημερινό ορθολογιστή. Και μιλώ για την πίστη τους στη μαντεία. Με μόνη ίσως εξαίρεση τον Παναίτιο, όλοι οι Στωικοί φιλόσοφοι υπερασπίστηκαν την επιστήμη των οιωνών, μέσω των οποίων αποκαλύπτεται το θεϊκό ενδιαφέρον για την ανθρώπινη μοίρα. Παρ' όλη τη δριμύτατη κριτική που δέχονταν από τους Επικούρειους και τους Σκεπτικούς και τις μομφές για δεισιδαιμονία και αφέλεια, οι Στωικοί επέμειναν στην προσήλωσή τους στις προφητείες και στα θαύματα· δεν μπορούμε λοιπόν να αμφισβητήσουμε την ειλικρίνειά τους. Και δεν είναι τόσο δύσκολο - όσο νομίζουν οι σύγχρονοι ερμηνευτές- να κατανοήσουμε τη θέση τους: Όλοι ανεξαιρέτως οι Στωικοί βεβαίωναν πως οι πράξεις μας είναι κατά ένα τρόπο προκαθορισμένες και πως τα ανθρώπινα και θεϊκά πράγματα διέπονται από την αναγκαιότητα. Θεωρητικά, τουλάχιστον, μια διάνοια που είναι σε θέση να παρακολουθήσει σε όλο της το φάσμα την αλληλουχία αιτίων και αιτιατών, μπορεί να προβλέψει το μέλλον. Κι αν είναι αλήθεια πως τον κόσμο συνέχει η συμπάθεια και πως όλα τα μέλη του σχηματίζουν μια ενότητα -ένα κοινό σώμα-, γιατί να πιστέψουμε πως τη γνώση που κατέχει ένα μέρος του σώματος θα πρέπει να τη στερηθεί κάποιο άλλο; Δεν είναι πιο εύλογο, και πολύ πιθανό, ο αγαθοεργός θεός να μοιράζεται με τον άνθρωπο κάτι τόσο σημαντικό για τον τελευταίο, δηλαδή την γνώση του μέλλοντος; Έτσι επιχειρηματολογούσαν οι Στωικοί, και έτσι όφειλαν να επιχειρηματολογούν, σύμφωνα με τα φιλοσοφικά τους αξιώματα. Μπορούμε, από κοινού με τους αρχαίους επικριτές των Στωικών, να αμφισβητήσουμε τη λογική τους -όχι όμως και την συνέπεια τους. Έπειτα, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως για τους Στωικούς την εγκυρότητα της μαντείας δεν την πιστοποιεί μόνο η λογική μα και η ίδια η εμπειρία. Το υλικό που είχαν συλλέξει επιμελώς τούς είχε πείσει πως οι προφητείες εκπληρώνονται και πως τα θεϊκά σημάδια μπορούν να ερμηνευτούν σωστά. Ο εμπειρισμός υπήρξε ανέκαθεν λιγότερο ικανός από την ορθολογική και σκεπτική ερευνητική ματιά στο να διαψεύδει τα φαινόμενα· και η εμπειρική δικαίωση της μαντείας δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτόν τον γενικό κανόνα.

Στο πεδίο της κοινωνικής ζωής, η τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων δεν είναι παρά μια μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας. Πιο σημαντικός και πολύ ευρύτερης εφαρμογής είναι ο νόμος που διέπει τις ανθρώπινες σχέσεις, η εξέταση των αιτιάσεων μεταξύ των ανθρώπων,

η τιμωρία του εγκληματία ή του παράνομου. Η Στοά κληρονόμησε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη την πεποίθηση ότι κάθε νόμος που θεσπίζεται από λαούς ή εφαρμόζεται από δικαστές αφορά στις γενικότερες όψεις μιας υπόθεσης και αγνοεί τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Είναι όμως απαραίτητο να ερμηνεύουμε το νόμο με αίσθημα δικαίου και να κατανοούμε το πνεύμα του παρά το γράμμα του, και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να παραβλέπονται τα ανθρώπινα κίνητρα και οι περιστάσεις που κάνουν την κάθε περίπτωση να είναι μοναδική. Χάρη στη Στοά, το κλασικό δόγμα περί αισθήματος δικαίου άγγιξε την τελειότητα. Η σοβαρότερη παρερμηνεία του νόμου είναι εκείνη που εκφράζεται στο ρητό *Fiat justitia, pereat mundus*.* Η θεμελιώδης αρχή πρέπει να είναι: *summum ius summa iniuria*.** Η στωική αντίληψη περί δικαιοσύνης και περί αισθήματος δικαίου -την οποία ασπάστηκαν οι Ρωμαίοι, και έγινε ακρογωνιαίος λίθος του ρωμαϊκού δικαίου-, όπως και η στωική αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου, σφράγισαν τη νομική σκέψη μέχρι σήμερα.

Εξίσου σημαντική προσφορά της Στοάς είναι η διευθέτηση της σχέσης μεταξύ του νόμου και του ηθικού νόμου. Δεν είναι δυνατόν ένας νόμος του κράτους να είναι ηθικά άκυρος; Συμπίπτει πάντα ο γραπτός νόμος με την ηθική ή μπορεί κάποιες φορές να συγκρούονται μεταξύ τους; Πώς αποφασίζει κανείς σε περιπτώσεις που υπάρχει σύγκρουση; Εδώ η τόλμη της στωικής ηθικής είναι πασιφανής. Όλα τα μέλη της σχολής συμφωνούσαν πως ένας νόμος είναι ηθικά ορθός και θεμιτός μόνο όταν εναρμονίζεται με το νόμο της φύσης⁷ διαφορετικά, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως παρεκτροπή. Το μεγαλείο και η δύναμη του φυσικού νόμου τονίζονται στο περίφημο ρητό του Χρύσιππου:

Ο φυσικός νόμος είναι βασιλέας των πάντων - θεών και ανθρώπων. Πρέπει να είναι το κριτήριο του καλού και του κακού, να άρχει και να ηγεμονεύει στις ανθρώπινες κοινωνίες, να θέτει το μέτρο για το δίκαιο και το άδικο, να επιβάλλει στα φύσει πολιτικά ζώα εκείνα που πρέπει να γίνονται και να απαγορεύει εκείνα που δεν πρέπει να γίνονται.¹⁰

Αλλά ποιος είναι ο φυσικός νόμος; Πώς θα τον αναζητήσουμε; Η απάντηση των παλαιών Στωικών ήταν πως ο φυσικός νόμος μιλά μέσω του λόγου, του ίδιου εκείνου λόγου που θέτει στους ανθρώπους τα καθήκοντα προς την οικογένειά τους και τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, που προστάζει τον άνθρωπο να είναι έντιμος και δίκαιος. Εκ φύσεως, δηλαδή υπό το φως του λόγου, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι. Κανείς δεν είναι εκ φύσεως δούλος. Η φύση δεν παράγει κάστες ή την ευγενική καταγωγή⁸ ελεύθερος και ευγενής είναι εκείνος που πράττει το ορθό. Πράγμα εξίσου φυσικό και λογικό με το να λέμε πως οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί και οι θέσεις τους στον κόσμο πρέπει να είναι διαφορετικές. Οι Στωικοί διατήρησαν αυτή τους την πεποίθηση σε πείσμα του σχετικισμού και του σκεπτικισμού που στην αρχαιότητα, όπως και στη σύγχρονη εποχή, επικαλείται την επιστημονική ιστορική παρατήρηση. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι άνθρωποι σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικούς τόπους έχουν διαφορετικές απόψεις - μάλιστα ο Χρύσιππος, ένας φιλόσοφος που είχε εντυφώσει στην ιστορία, ενθουσιαζόταν με τη συλλογή παραδειγμάτων ιστορικού σχετικισμού. Όμως, όπως και οι υπόλοιποι Στωικοί, δεν κλονιζόταν από την πολυμορφία των φαινομένων: πίσω από την ποικιλία διαπίστωνε μια συμφωνία στα θεμελιώδη, τουλάχιστον, ζητήματα, τη συμφωνία των λογικών ανθρώπων όλων των χωρών και των εποχών. Και όπως είπε ο Επίκτητος σε ένα από τα ζουμερά ρητά του,¹¹ η διαπίστωση του τι συνάδει με τον νόμο και τι όχι, δεν ανήκει στη δικαιοδοσία των ηλίθιων. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* και στον *Φίληβο* είχε αποτολήσει την ίδια διαπίστωση.

* «Ας επικρατήσει η δικαιοσύνη κι ας χαθεί ο κόσμος».

** «Απόλυτη δικαιοσύνη ίσον απόλυτη αδικία».

Οι νεώτεροι Στωικοί άκουγαν τη φωνή του φυσικού νόμου να βγαίνει όχι μόνο μέσα από τον λόγο αλλά και μέσα από την ανθρώπινη συνείδηση. Ο Σενέκας έλεγε: «Δεν πράττω τίποτα με γνώμονα την κοινή γνώμη· πράττω τα πάντα για χάρη της συνείδησής μου».¹² Αυτή η συνείδηση, μπορούμε να πούμε, είναι ένα φυσικό φαινόμενο - ένα γεγονός προσωπικής εμπειρίας όπως τη βιώνει ένα έλλογο ον. Αυτή νομοθετεί πριν από τη δράση, αυτή δικάζει εκ των υστέρων και δεν είναι παρά η εκδήλωση της επιθυμίας του ανθρώπου να ζει σε αρμονία με τον εαυτό του, να ζει σύμφωνα με τη φύση του, τη φύση του κόσμου. Και πώς θα μπορούσε ο άνθρωπος να ζει σε αρμονία με τον εαυτό του, να ζει «μετά λόγου», αν δρούσε ενάντια στο λόγο; Η συνείδηση είναι το δικαστήριο μπρος στο οποίο νιώθουμε υπεύθυνοι, ακόμη και όταν δεν μας ανακαλύπτουν οι άλλοι· είναι ο δαίμων μέσα μας, η θεϊκή φωνή που μας μιλά, ο φύλακας μας, και ως τέτοια, είναι ένα αυστηρά ηθικό και λογικό φαινόμενο. Δεν υπόσχεται ανταμοιβές, δεν απειλεί με τιμωρίες, λέει μόνο ότι κανείς δεν μπορεί να ζήσει χωρίς ειρήνη με τον εαυτό του. Η συνείδηση δεν απαιτεί την ντροπή ή την μετάνοια· θέλει αντιθέτως να μας εμποδίσει από το να νιώσουμε έτσι.

Αν προσπαθήσει κανείς να καθορίσει, με περισσότερες λεπτομέρειες τι υπαγορεύει στους ανθρώπους ο λόγος ή η συνείδηση, θα προσέξει κατ' αρχήν ότι ο φυσικός νόμος δεν παρέχει στους ανθρώπους απaráγραφα και αναφαίρετα δικαιώματα, όπως ήθελε να πιστεύει η εποχή του Διαφωτισμού, αλλά επιβάλλει καθήκοντα: τα καθήκοντα που έχουν ως κοσμοπολίτες, ως μέλη της πολιτείας των λογικών ανθρώπων και ως πολίτες ενός συγκεκριμένου κράτους εδώ και τώρα. Κι αυτό δεν σημαίνει άλλο από το ότι οφείλουμε πάντα να αντιστεκόμαστε στο άδικο και να αρνούμαστε να συνεργήσουμε σ' αυτό, ακόμη και αν το αντίτιμο είναι ο θάνατος. Αυτός ο κανόνας ισχύει στη ζωή όλων όσοι είναι πολίτες και των δύο πολιτειών. Οφείλουν να τηρούν και τον εθνικό και τον παγκόσμιο νόμο, γιατί και οι δύο πηγάζουν από το φυσικό νόμο. Το να αντιμετωπίζεις ακόμη και τον εχθρό σου ως ανθρώπινο ον είναι μια από τις ύψιστες υποχρεώσεις. Με άλλα λόγια, ο φυσικός νόμος θέτει όρια στις πολιτικές φιλοδοξίες. Ο πόλεμος δεν πρέπει να οδηγεί στην πλήρη καταστροφή του εχθρού. Δεν πρέπει να υπάρχει μήτε υποταγμένος μήτε νικητής. Τίποτε δεν έρχεται σε μεγαλύτερη αντίθεση με το πνεύμα του στωικισμού από την επιμονή του Κάτωνα να καταστραφεί η Καρχηδόνα. Ο Στωικός πολιτικός θα απαιτήσει τη διάσωση του αντιπάλου ως μέτρο ελέγχου των προσωπικών του φιλοδοξιών. Ο Στωικός πολιτικός περιορίζει τον εθνικισμό και τον πατριωτισμό υποβάλλοντάς τους σε αυστηρό ηθικό έλεγχο. Ο Στωικός δεν μπορεί να πει: «Πάνω απ' όλα η χώρα μου, δίκαιη ή άδικη». Υπάρχουν πράγματα τόσο φρικτά και επαίσχυντα, λέει ο Ποσειδώνιος, που ο σοφός δεν θα τα κάνει, ακόμη κι αν διακυβεύεται η σωτηρία της χώρας του.

Φαίνεται να ταιριάζει με μια τέτοια στάση το γεγονός ότι η στωική φιλοσοφία έδειξε αδιαφορία για τις ποικίλες μορφές διακυβέρνησης. Βασιλεία, δημοκρατία, ολιγαρχία θεωρούνται εξίσου ικανοποιητικά συστήματα διακυβέρνησης. Η πολιτική κριτική στοχεύει στο πνεύμα με το οποίο κυβερνούν οι άνθρωποι της εξουσίας. Είναι αλήθεια πως για τους νεώτερους Στωικούς η μικτή διακυβέρνηση, ο συνδυασμός δημοκρατικών και αριστοκρατικών αρχών, ήταν η ιδανική. Εν τούτοις, οι Στωικοί είχαν αποδεχτεί από την πρώτη στιγμή τη μοναρχία, γιατί κατά την άποψή τους η πορεία των πραγμάτων σε τούτο τον κόσμο δεν καθορίζεται από θεσμούς αλλά από ανθρώπους. Αν ένας βασιλιάς καταλαβαίνει πως βασιλεία δεν σημαίνει παρά ένδοξη υπηρεσία, είναι καλός βασιλιάς· θα πράττει ορθά, αν μάθει να μη λέει «αυτό είναι το θέλημά μου» αλλά «αυτό είναι το καθήκον μου», αν ξέρει τι σημαίνει αγαθό και τι φαύλο, αν ασκεί αυτοέλεγχο και καλλιεργεί τη λογική του έτσι ώστε τα επιχειρήματά του να είναι ακατανίκητα και ο ίδιος ικανός να αξιολογήσει τις συμβουλές που δέχεται. Με άλλα λόγια, ο βασιλιάς οφείλει να έχει παιδεία και να επιλέγει καλούς συμβούλους, υπουργούς και πρωθυπουργό. Να ενθαρρύνει την ευσυνείδητη συνεργασία των υπηκόων του, να απέχει από τη βία, να δείχνει επιείκεια γνήσια και ειλικρινή.¹³

Αν ο βασιλιάς ζει τηρώντας αυτά τα καθήκοντα, γίνεται ο ίδιος «πηγή νόμου» ή όπως το θέτει η προσφιλής ελληνιστική θεωρία της βασιλείας, «ζωντανός νόμος» αν και, υπό μια έννοια, κάθε αγαθός άνθρωπος συνιστά το ζωντανό νόμο. Ο βασιλιάς όπως και ο σοφός επιτυγχάνει αυτό το στόχο μόνο αν ακολουθεί και υπακούει στο θεϊκό νόμο, δηλαδή στη λογική. Παρ' όλο που ο βασιλιάς δεν δεσμεύεται από νομικούς καταναγκασμούς, αυτή η ελευθερία του δεν τον απαλλάσσει από τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του. Όταν παραβιάζει το νόμο γίνεται τύραννος, και σε ένα τύραννο οφείλουν να αντιστέκονται όλοι οι Στωικοί. Όσο μεγάλη και να είναι η δύναμή του, δεν μπορεί να αναγκάσει τον Στωικό να κάνει κάτι ανήθικο, γιατί ο Στωικός θα προτιμήσει να πεθάνει. Η Στοά δεν υποστήριζε την παθητική άμυνα αλλά τη δυναμική αντίσταση κατά του τυράννου και την απομάκρυνσή του ως νοσηρού μέλους του πολιτικού σώματος και της ανθρωπότητας. Σε ορισμένες περιπτώσεις η επανάσταση είναι η μοναδική συντηρητική και ηθική επιλογή που μπορεί να κάνει ο άνθρωπος.

Είναι αλήθεια ότι η Στοά υποστήριζε πως τα πολιτικά καθήκοντα δεν έχουν απόλυτο χαρακτήρα. Ο σοφός δεν είναι απαραίτητο να συμμετέχει στην πολιτική, γιατί έχει άλλα καθήκοντα να εκτελέσει, την αναζήτηση της αλήθειας και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, τα οποία είναι εξίσου σημαντικά. Θα προτιμήσει να συμμετάσχει στην πολιτική ενός κράτους που προοδεύει ηθικά ή, αν είναι τυχερός, στην πολιτική ενός ευνομούμενου κράτους. Μπορεί όμως και να απέχει εντελώς από την πολιτική για προσωπικούς λόγους ή στην περίπτωση που έχει να αντιμετωπίσει ένα φαύλο καθεστώς διακυβέρνησης. Όμως σε περίπτωση σύγκρουσης, όταν η πραγματικότητα της πολιτικής κατάστασης έρχεται σε αντίθεση με τον ηθικό νόμο, το καθήκον του είναι αδιαπραγμάτευτο. Οφείλει να πράξει το πρέπον. Οι Στωικοί κατηγορήθηκαν συχνά από αρχαίους και σύγχρονους επικριτές πως δεν συμμετείχαν στην πολιτική και πως αποσύρονταν από τα επιτακτικά προβλήματα της επικαιρότητας. Ξεχνούν οι επικριτές τους πως για τους Στωικούς η πολιτική ζωή δεν είναι το μόνο πεδίο στο οποίο ασκείται η ηθική, και πως σε αντίθεση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη δεν θεωρούν την ιδιότητα του πολίτη ως την ύψιστη υποχρέωση του ανθρώπου. Ως προς αυτό, η ελληνιστική ιδιοσυγκρασία διαφέρει ριζικά από εκείνη της κλασικής εποχής.

Είναι ώρα να εγκαταλείψουμε αυτήν την πολύ γενική και ελλιπή θεώρηση των καθηκόντων προς τους άλλους, και να εξετάσουμε τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτό του, ώστε να δούμε με τι τρόπο θα γίνει ικανός να τα εκπληρώνει, παραμένοντας μες στην οικογένειά του, στην κοινωνία, στο κράτος. Η απλούστερη διατύπωση αυτού του τρόπου είναι: ο άνθρωπος οφείλει να ασκείται στην αρετή. Κανένας Στωικός δεν αμφέβαλε πως η αρετή διδάσκεται. Όλοι επίσης πίστευαν πως πρέπει να διδάσκεται, πως δεν είναι εγγενής στον άνθρωπο. Άνθρωπος γίνεται κανείς μόνο όταν μορφώνεται, διαφορετικά παραμένει ζώο. Ο καθένας μπορεί να αποκτήσει αρετή και να μετατρέψει «το χαρακτήρα του σε πηγή ζωής».¹⁴ Αλλά η ζωή είναι μικρή και χρειάζεται χρόνος πολύς για να μάθεις, και για να μετατρέψεις την μάθηση σε χαρακτήρα. Κι όμως, αυτός είναι ο υψηλότερος στόχος που μπορεί να θέσει ο άνθρωπος, και αξίζει κάθε κόπο, γιατί αυτά που μαθαίνεις και σκέφτεσαι και πράττεις είναι και η μόνη περιουσία που μπορεί να ονομάσεις «δική σου», η μόνη περιουσία που δεν χάνεται. Με άλλα λόγια, κανείς δεν έχει την πολυτέλεια να μη φιλοσοφεί, και να μη γίνει κάποτε στη ζωή του ένας διανοούμενος. Μόνο όταν αφομοιώσει κανείς τις ορθές ηθικές θεωρίες - και κάτι τέτοιο προϋποθέτει την κατανόηση των αρχών της λογικής και της φύσης-, θα είναι σε θέση να αντιμετωπίζει και να λύνει τις εσωτερικές του συγκρούσεις, όπως και τις συγκρούσεις στην κοινωνική ζωή. Μόνο τότε θα είναι σε θέση να παραμερίσει δοξασίες και να φτάσει στην αλήθεια· μόνο τότε θα γίνει αληθινά ανθρώπινος· και για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της στωικής επαγγελματικής ηθικής, μόνο τότε θα γίνει πραγματικό μέλος της «συντεχνίας των ανθρώπων». Τώρα, το πρώτο βήμα που πρέπει να κάνει κανείς για να ασκήσει «το επάγγελμα του ανθρώπου» είναι να βρει ένα σημείο αναφοράς για όλες του τις

πράξεις. Αυτό είναι το πρώτο βήμα στην εκμάθηση της ανθρώπινης αρετής, γιατί η φιλοσοφία θέλει μόνο αυτό που λαχταρά και η ανθρώπινη φύση, δηλαδή θέλει να δει τη γενική άποψη όλων των επιμέρους ανθρώπινων πράξεων. Και το πρώτο μάθημα που πρέπει να διδαχτούμε είναι πως πρέπει να αναζητούμε την αιτία των πάντων στον ίδιο τον εαυτό μας.¹⁵ Χρησιμοποιώντας τα λόγια του Πλάτωνα, μπορούμε να πούμε: «η ευθύνη ανήκει σ' αυτόν που επιλέγει ο θεός δεν είναι ένοχος για τίποτα».¹⁶ Βέβαια, η εκπαίδευση χρειάζεται επιπλέον πρακτική εξάσκηση και βαθειά γνώση της ιδιαιτερότητας του μαθητή. Όσα γράφει ο Σενέκας για την παιδεία εκφράζουν με τον καλύτερο τρόπο το ενδιαφέρον των Στωικών για τις διαφορές που υπάρχουν στους ανθρώπινους χαρακτήρες. Πάνω απ' όλα, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι μια τέτοια άσκηση και παιδεία δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα ή δύο χρόνια: αποτελεί διαδικασία ολόκληρης ζωής. Όποιος ασκεί ένα οποιοδήποτε επάγγελμα δεν σταματά ποτέ να μαθαίνει και να τελειοποιείται στη δουλειά του. Γιατί να μην ισχύει το ίδιο και για το «ανθρώπινο επάγγελμα»; Το εγχειρίδιο του Επίκτητου και οι αφορισμοί του Μάρκου Αυρήλιου γράφτηκαν για να συντροφεύουν τον άνθρωπο σε όλη τη ζωή του και να τον βοηθούν να βελτιώσει τη γνώση και το χαρακτήρα του. Ευτυχισμένος είναι εκείνος, είτε ο Κλεάνθης, που στο τέλος της ζωής του αγγίζει επιτέλους το στόχο του.

Σε όλη αυτή τη διαδικασία μαθητείας και αυτομόρφωσης αξίζει να προσεχτεί ένα πράγμα. Η στωική ηθική δεν ενδιαφέρθηκε απλά να διατυπώσει γενικές θέσεις περί ηθικών καταστάσεων. Ο Στωικός θεωρητικός δεν βρίσκει τίποτα το δύσκολο σ' αυτό. Το δύσκολο είναι να εφαρμόσεις τον οικουμενικό κανόνα σε συγκεκριμένες και επιμέρους περιπτώσεις. Η πρόποσα στάση δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ προοιμίου με ακρίβεια, είναι ανάγκη ωστόσο να δίνεται ένα γενικό περίγραμμα με όση σαφήνεια γίνεται. Οι λεγόμενοι γενικοί κανόνες περί καθηκόντων υποτίθεται ότι προσαρμόζουν τις γενικές προτάσεις σε ειδικούς όρους, και εδώ είναι που αντιμετωπίζουμε δυσκολίες σε διάφορα επίπεδα. Αν έχουμε απλώς να επιλέξουμε μεταξύ αγαθού και φαύλου, η λύση είναι σχετικά εύκολη. Όταν όμως το ένα αγαθό αναιρεί κάποιο άλλο, ή σε περίπτωση σύγκρουσης καθηκόντων, η απόφαση γίνεται δύσκολη. Όταν το καλό και το θεωρούμενο ως χρήσιμο συγκρούονται, φαίνεται συχνά αδύνατο να βρεθεί λύση. Η στωική περιπτωσιολογία γνώρισε το μεγαλύτερο της θρίαμβο με την προβολή εναλλακτικών ηθικών λύσεων. Εξερεύνησε την άβυσσο της ανθρώπινης φύσης και ανέδειξε τις πολυπλοκότητες των ανθρώπινων επιλογών. Ποιος πρέπει να σωθεί σε περίπτωση ναυαγίου; Οι γυναίκες και τα παιδιά, ή εκείνοι που θα συνεισφέρουν στην ευημερία της ανθρωπότητας; Αν κάποιοι πεθαίνουν της πείνας και έχουν εξαντλήσει όλα τους τα εφόδια, επιτρέπεται να φάνε ανθρώπινο κρέας; Τα περίφημα «κυνικά» παράδοξα της Στοάς. Κάποιοι τα παραθέτουν συχνά για να αποδείξουν πως σε τελική ανάλυση η στωική ηθική αδιαφορούσε για το περιεχόμενο της ηθικής πράξης. Όμως τίποτα δεν απέχει περισσότερο από την αλήθεια. Γιατί όλα αυτά τα παράδοξα μιλούν για πραγματικές καταστάσεις, για πράγματα που μπορεί κάλλιστα να συμβούν. Πρόθεσή τους ήταν να καταδείξουν πως ο άνθρωπος οφείλει πάντα να αναλαμβάνει ο ίδιος την ευθύνη, πως η επιλογή είναι δική του, πως δεν μπορεί ποτέ να αναζητά άλλοθι σε εξωτερικούς παράγοντες, πως ακόμη και στις πιο ακραίες συνθήκες, μοναδικό σημείο αναφοράς του πρέπει να είναι ο εαυτός του και η λογική του.

Πρέπει να προσέξουμε κάτι ακόμα: Ενώ η Αρχαία Στοά θεωρούσε τη σοφία, την εγκράτεια και την ανδρεία ως αρετές που αφορούν στο ίδιο το άτομο, και συνόψιζε τα καθήκοντά του προς τους άλλους στην αρετή της δικαιοσύνης, οι νεότεροι Στωικοί τόνιζαν την αρετή της φιλανθρωπίας, την *humanitas*, ως την αληθινά αλτρουιστική αρετή. Η φιλανθρωπία είναι «η επάρκεια και η καλοσύνη προς όλους τους ανθρώπους αδιακρίτως». Προϋπόθεσή της είναι η ιδέα της οικουμενικής αδελφοσύνης. Η φύση μάς έκανε όλους μια οικογένεια. Η φύση εμφύσησε σε όλους μας την αμοιβαία αγάπη, λέει ο Σενέκας.¹⁷ Αποτελούμε όλοι μέρη ενός σώματος, παρατηρεί ο Κικέρων.¹⁸ Είμαστε όλοι αδέρφια, υποστηρίζει ο Επίκτητος.¹⁹

Αυτή η αλληλεξάρτηση όλων των ανθρώπων πηγάζει από την κοινή καταγωγή του ανθρωπίνου γένους, βεβαιώνει ο Φίλων.²⁰

Όταν διαβάζουμε δηλώσεις όπως οι παραπάνω, δεν μπορούμε να μη διακρίνουμε μια συγγένεια μεταξύ στωικισμού και χριστιανισμού. Ο χριστιανός Λακτάντιος μπορεί από τη δική του σκοπιά να διαμαρτύρεται όταν αναλύει τη στωική αντίληψη της φιλανθρωπίας, το στωικό αίσθημα της υποχρέωσης να σώσεις έναν άνθρωπο που του επιτίθενται άγρια θηρία ή που κινδυνεύει από πυρκαϊά, πως οι Στωικοί αρνούνται να βοηθήσουν τους πεινασμένους, τους διψασμένους ή όσους υποφέρουν, και να γκρινιάζει πως δεν διαθέτουν ίχνος συμπόνιας.²¹ Στην αρχή αυτού του δοκιμίου επιχειρηματολόγησα κατά της άποψης ότι ο Στωικός δεν συναισθάνεται εκείνον που υποφέρει και στην αρχή του τελευταίου κεφαλαίου προσπάθησα να τονίσω πως οι Στωικοί θεωρούν τη φιλανθρωπία αρετή. Το να θρέψεις τους πεινασμένους και να ντύσεις τους γυμνούς είναι στωική αρετή. Εκείνοι που -σε αντίθεση με το Λακτάντιο- θεώρησαν τους Σενέκα, Μουσώνιο και Επίκτητο ως εκ φύσεως -όχι όμως εξ αποκαλύψεως- χριστιανούς, βρίσκονταν πιο κοντά στην αλήθεια. Η ταυτότητα των ηθικών κριτηρίων είναι πράγματι εντυπωσιακή. Η αγάπη για τον συνάνθρωπο, το «αγάπα τον πλησίον σου», και ρητά όπως «ο νόμος είναι γραμμένος στην καρδιά μας», «τά τοῦ καίσαρος τῶ καίσαρι καί τά τοῦ θεοῦ τῶ θεῶ», και «τι θα ωφελήσει τον άνθρωπο να κερδίσει τον κόσμο ολόκληρο αν είναι να χάσει την ψυχή του;», και πολλά άλλα είναι αμιγώς στωικά ως προς το πνεύμα και μερικές φορές και ως προς το γράμμα.

Υπάρχουν ασφαλώς διαφορές μεταξύ στωικισμού και χριστιανισμού -και εξαρτάται ποια από τις ποικίλες τάσεις του πρώιμου χριστιανισμού θα επιλέξει κανείς για να τη συγκρίνει με τη στωική θεωρία. Οι μεσσιανικές ελπίδες, η στάση αδράνειας και αναμονής, η έλλειψη των παθών την οποία είχαν εξυμνήσει οι πρώτοι μοναχοί, η υποτίμηση των επίγειων αγαθών, ο πρώιμος χριστιανικός κομμουνισμός δεν έχουν αντίστοιχο στη στωική φιλοσοφία. Εν τούτοις, αν θυμηθούμε τους πρώτους πατέρες της εκκλησίας που πίστευαν στην επίγεια ευτυχία, στην πρόοδο και τελειοποίηση, όπως αυτά διασφαλίστηκαν με την έλευση του Χριστού, αν συνεκτιμήσουμε το γεγονός ότι ο πρώιμος χριστιανισμός αποτελούσε κυρίως ένα ηθικό πιστεύω ενώ οι μεταγενέστερες θεολογικές συζητήσεις περί Τριάδας και Μετουσίωσης δεν είχαν ακόμη αποκτήσει αποφασιστική σημασία, τότε μπορούμε να πούμε ότι ο στωικισμός υπήρξε ένα πρότυπο από το οποίο εμπνεύστηκε ο χριστιανισμός.

Ορισμένα χαρακτηριστικά ωστόσο διαχωρίζουν όλες τις εκφάνσεις του πρώιμου χριστιανισμού από τον στωικισμό: Οι Στωικοί δεν εκθείαζαν τον αμαρτωλό ή τον απόβλητο. Ο στωικισμός δεν αναγνωρίζει τη «θεία φώτιση» και μεταστροφή με τη χριστιανική έννοια του όρου. Το ότι η αιωνιότητα διασταυρώθηκε με τον χρόνο, το ότι μια ιστορική στιγμή είναι αποφασιστική για την ιστορία της ανθρωπότητας, το ότι ένα ιστορικό γεγονός επιβεβαιώνει και διασφαλίζει την εγκυρότητα μιας αιώνιας αλήθειας, αποτελεί χριστιανική και όχι στωική πεποίθηση. Όσο επίμονα κι αν πίστευαν οι Στωικοί στην αποκάλυψη του θείου στις καρδιές των ανθρώπων, άλλο τόσο πίστευαν πως μόνο μέσα από την ανθρώπινη λογική και την ανθρώπινη καρδιά χαράζεται ο δρόμος που διασφαλίζει την πρόσβαση στη θεϊκή αλήθεια.

Αν είναι έτσι, τότε εύλογα θα θέσει κανείς το ερώτημα που είχε απασχολήσει και έναν άγνωστο Πλατωνιστή του πρώτου ή του δεύτερου αιώνα μ.Χ., πώς δηλαδή είναι δυνατόν, από μόνοι τους οι άνθρωποι να πραγματώσουν την αρετή, την πεμπτουσία του στωικισμού.²² Θα μπορούσαμε να πούμε πως θεωρητικά όλοι οι ομόκεντροι κύκλοι καθηκόντων που διακρίνει η Στοά είναι έτσι χαραγμένοι ώστε να συμπέσουν: το καθήκον προς τον εαυτό γίνεται καθήκον προς όλους τους συνανθρώπους, το ίδιο και η αγάπη για τον εαυτό. Πολύ καλά, επιμένει ο Ακαδημαϊκός φιλόσοφος, όλα αυτά ακούγονται πειστικά. Η αγάπη για τον εαυτό μετατρέπεται σε καλοσύνη και δικαιοσύνη αλλά αυτός ο ισχυρισμός «δεν θα αντέξει στη δοκιμασία των ακραίων περιστάσεων και δεν θα διασώσει την αρετή, εκτός και αν το αίσθημα της συγγένειας και της καλοσύνης είναι απόλυτο - εκτός κι αν ο άνθρωπος νοιάζεται

για τον καθένα, ακόμα και τον πιο κατώτερο και τον πιο μακρινό, όσο νοιάζεται για τον εαυτό του και την οικογένειά του. Και είναι πασίγνωστο ότι δεν έχουν έτσι τα πράγματα». Είναι αδύνατον για τον Επικούρειο να είναι δίκαιος, γιατί ακόμη και στους φίλους του αναγνωρίζει μονάχα τον εαυτό του· είναι αδύνατον για τον Στωικό να αγαπά όλους τους ανθρώπους, παρά την πίστη του πως η αγάπη για τον εαυτό μετατρέπεται σε αγάπη για τους άλλους. Ένας δρόμος μόνο υπάρχει: η πρόταση του Πλάτωνα να μοιάσουμε στο θεό όσο το δυνατόν περισσότερο, να προσεγγίσουμε το θείο. Και αυτό σημαίνει πως μόνο δια της κοινωνίας με το Υπερβατικό μπορεί ο άνθρωπος να γίνει όπως τον θέλει η Στοά.

Αυτός ο δρόμος είναι κλειστός για τους Στωικούς. Η δική τους απάντηση πηγάζει από το πνεύμα της αντρίκειας και ηρωικής φιλοσοφίας τους: μπορεί να γίνει γιατί πρέπει να γίνει. Το ότι η απάντηση αυτή δεν δόθηκε επιπόλαια, και το ότι οι Στωικοί είχαν επίγνωση του εύρους της απαίτησής τους, το βλέπουμε σ' ένα απόσπασμα του Επίκτητου που αξίζει να παραθέσουμε:

Μην απατάσθε· ο γενικός κανόνας είναι ότι το κάθε πλάσμα προσκολλάται πάνω απ' όλα στο συμφέρον του. Μισεί, κατηγορεί και καταριέται οτιδήποτε φαίνεται να του στέκεται εμπόδιο, είτε αυτό είναι ο αδελφός του, είτε ο πατέρας, είτε το παιδί, είτε ο ερωτικός σύντροφος. Από τη φύση του, δεν αγαπά τίποτα περισσότερο από το συμφέρον του· και συμφέρον του είναι ουσιαστικά ο πατέρας, ο αδελφός, ο συγγενής, η πατρίδα και ο θεός. Δεν διατάζουμε να βρίσουμε ακόμη και τους θεούς όταν μας φανεί πως στρέφονται εναντίον μας, και γκρεμίζουμε τα αγάλματά τους και πυρπολούμε τους ναούς τους, ακριβώς όπως ο Αλέξανδρος, που διέταξε να κάψουν τους ναούς του Ασκληπιού επειδή πέθανε ο αγαπημένος του. Κατά συνέπεια, αν θέσουμε το συμφέρον, τα όσια, την τιμή, την πατρίδα, τους γονείς και τους φίλους, όλα μαζί στην ίδια μοίρα, τότε όλα μένουν αλώβητα. Αλλά αν βάλουμε αλλού το συμφέρον και αλλού τους φίλους, την πατρίδα, τους συγγενείς και το δίκαιο, τότε χάνονται όλα αυτά γιατί τα καταπλακώνει το συμφέρον. Γιατί το κάθε πλάσμα κλίνει κατακεί που υπάρχει το «εγώ» και το «δικό μου». Αν το «εγώ» και το «δικό μου» βρίσκονται στη σάρκα, τότε εκεί θα βρεθεί και η καθοδηγήτρια δύναμη· αν βρίσκονται στην έλλογη βούληση, εκεί θα πάει και η δύναμη· και εάν βρίσκονται στα εξωτερικά πράγματα, εκεί θα στραφεί και αυτή.

Επομένως, μόνο όταν εγώ ταυτιστώ με την έλλογη βούληση μου, θα είμαι και καλός φίλος και καλός γιος και πατέρας· γιατί αυτό με συμφέρει: να διαφυλάσσω την εμπιστοσύνη των άλλων, τη σεμνότητά μου, την ανεκτικότητα, την εγκράτεια, την συνεργασιμότητά μου, και να προστατεύω τις σχέσεις μου με τους άλλους. Αν όμως βάλω αλλού τον εαυτό μου και αλλού το καλό, τότε επιβεβαιώνεται ο Επίκουρος, που έλεγε πως «καλό από μόνο του δεν υπάρχει· είναι το κοινώς παραδεκτό σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις».

Εξ αιτίας αυτής της άγνοιας έγιναν αντίπαλοι οι Αθηναίοι με τους Σπαρτιάτες, και οι Θηβαίοι και με τους δυο, και ο Πέρσης βασιλιάς με τους Έλληνες και οι Μακεδόνες και με τους δυο, και τώρα οι Ρωμαίοι με τους Γέτες, κι ακόμη πιο παλιά, γι' αυτό το λόγο έγινε ο Τρωικός πόλεμος.²³

Οι Στωικοί -λέει ο Πασκάλ, ο δριμύτερος εχθρός τους και ο πιο δίκαιος κριτής τους-, γνωρίζουν μόνο το μεγαλείο του ανθρώπου αλλά παραγνωρίζουν την ανθρώπινη διάστασή του. Θα ρωτήσει κανείς αν στάθηκαν οι ίδιοι ικανοί να πραγματώσουν το μεγαλείο που οραματίζονταν. Δύσκολο να δοθεί ικανοποιητική απάντηση, γιατί ο ιστορικός δε μπορεί να διακρίνει πίσω από τα λόγια την πραγματικότητα της ζωής τους και τις καρδιές που όριζαν τις πράξεις τους. Κανείς δεν τολμά να πιστέψει πως υπήρξε Στωικός φιλόσοφος που κατόρθωσε να σταθεί στο ύψος αυτής της απόλυτης τελειότητας. Οφείλουμε όμως να θυμόμαστε τα αισθήματα που έτρεφαν οι Αθηναίοι για τον Ζήνωνα, όπως τα κατέγραψαν σε μια επιτύμβια πλάκα μετά το θάνατό του:

Επειδή ο Ζήνων ο Κιτιεύς, γιος του Μνασέα, αφιερώθηκε για πολλά χρόνια στη φιλοσοφία και υπήρξε πάντα ενάρετος σε όλα, και όσους τον επέλεξαν ως δάσκαλο σωφροσύνης και αρετής τούςπροέτρεπε σε πράξεις άριστες παραδειγματίζοντας τους με την προσωπική του στάση ζωής η οποία ήταν σε όλα σύμφωνη με τη διδασκαλία του, ο λαός θεώρησε καλό να αποδώσει έπαινο στον Ζήωνα Μνασέου τον Κιτιέα, όπως ορίζει ο νόμος, και να τον τιμήσει με χρυσό στεφάνι, για την αρετή και τη σωφροσύνη του.

(Διογ. Λαέρτιος, VII, 10,11)

Οφείλουμε να θυμόμαστε τον Αντίγονο Γόνατά, τον βασιλιά που πίστεψε πως βασιλεία σήμαινε ένδοξη υπηρεσία τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο, που επί εποχής του ξαναζωντάνεψε η Ρώμη τον Σφαίρο και τον Κλεομένη, τους αναμορφωτές της Σπάρτης τους Γράκχους, τον Κάτωνα το Νεώτερο. Κανείς τους δεν θα συμεριζόταν τα λόγια του Καίσαρα:

Και αν άδικο πρέπει να γίνει όταν η αυτοκρατορία είναι το τίμημα, ο ευγενής σκοπός δοξάζει το άδικο.

Και κανείς τους δεν θα ξεστόμιζε τα απελπισμένα λόγια του Βρούτου, του Πλατωνιστή, όταν έθετε τέρμα στη ζωή του:

Ω άθλια αρετή, δεν ήσουν παρά μια λέξη,
κι όμως σε λάτρεψα σαν να ήσουν αληθινή·
όμως τώρα θαρρώ πως ήσουν σκλάβια της Τύχης.

Ούτε μπορούμε να αρνηθούμε το σεβασμό στους λίγους Στωικούς των οποίων το έργο διατηρήθηκε ακέραιο. Στο Μουσώνιο, τον ευγενή που αγαπούσε την ειρήνη και τον γαλήνιο βίο, το φιλόσοφο που καλλιεργούσε τον κήπο του στο Σενέκα, τον grand seigneur και πολιτικό, στον Επίκτητο, τον δούλο και δάσκαλο. Τον Μουσώνιο οι συγκαιρινοί του τον θεωρούσαν άγιο. Ο Σενέκας, είναι βέβαιο, συχνά εφαρμόζε το ρητό του: «ο σοφός, προκειμένου να εκπληρώσει υψηλούς στόχους θα κάνει ακόμη και πράγματα με τα οποία διαφωνεί και παρ' όλο που δεν θα προδώσει τις ηθικές αξίες του, οφείλει να προσαρμόζεται». Μα όταν ήρθε αντιμέτωπος με την έσχατη απόφαση, δεν δίστασε να ακολουθήσει το πνεύμα της στωικής διδασκαλίας. Όταν διαβάζουμε τον Επίκτητο, δεν μπορούμε να μη συμφωνήσουμε μαζί του πως μέσα σε όλες τις αντιξοότητες ο ίδιος κελαηδά σαν αηδόνι την ευλογία του θεού. Ο ίδιος ο Πλούταρχος, κάθε άλλο παρά θαυμαστής της Στοάς, παραδέχεται πως παρ' όλο που η στωική θεωρία τείνει να κάνει τον τολμηρό άνθρωπο ριψοκίνδυνο -ακόμη και να τον παραπλανήσει-, οδηγεί τους ήπιους και σοβαρούς χαρακτήρες στο δρόμο της ηθικής αρετής.²⁴

Και πάλι, θα ρωτήσει κανείς, αν ο στωικισμός άντεξε στη δοκιμασία της αλήθειας. Ένα μάθημα που μας έχει διδάξει η πρόσφατη ιστορία είναι πως μπορεί κανείς να περάσει τη δοκιμασία της ζωής και του θανάτου ακόμη και για χάρη εσφαλμένων αρχών (και αυτό, πιστεύω, είναι το ανησυχητικό με το φασισμό και τον κομμουνισμό). Αν ήμουν φιλόσοφος θα προσπαθούσα να απαντήσω στη βάση μιας φιλοσοφικής κοσμοαντίληψης στο ερώτημα ποια είναι η αξία του στωικισμού αλλά ως ιστορικός πρέπει να περιοριστώ σε λίγες ιστορικές παρατηρήσεις.

Η φυσική των Στωικών, υπό το φως της σύγχρονης φυσικής, προφανώς είναι όχι απλώς απαρχαιωμένη αλλά και εσφαλμένη -χωρίς αυτό να σημαίνει πως όλα τα ζητήματα που θέτει έχουν επιλυθεί και πως δεν μας αφορούν πλέον. Παραμένει ανοιχτό ζήτημα, το κατά πόσο τα φυσικά γεγονότα απαιτούν μια τελεολογική εξήγηση. Μπορούμε μόνο να πούμε ότι

η δυναμική σύλληψη των Στωικών συμφωνεί καλύτερα με τα δεδομένα, από ό,τι η επικούρεια έννοια του ατόμου στη φυσική. Η στωική ερμηνεία των φαινομένων ως αποτελεσμάτων προσεγγίζει τη σύγχρονη ερμηνεία των φυσικών φαινομένων περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αρχαία φυσική θεωρία.

Έχω ήδη αναφερθεί στην ομοιότητα μεταξύ στωικής λογικής και σύγχρονης συμβολικής λογικής. Συνολικά, η λογική της Στοάς εντυπωσιάζει το σύγχρονο μελετητή γιατί στοχεύει σε ένα σύστημα τεκμηριωμένης έρευνας· ενώ η λογική του Αριστοτέλη, μια υπαγωγική λογική εξαρτημένη από την ύπαρξη υπερβατικών ιδεών, μας φαίνεται αντιδραστική και αναληθής. Επίσης θα πρέπει να θυμόμαστε πως η στωική ανακάλυψη της σπουδαιότητας του υποκειμένου στη διαμόρφωση της αντίληψης και της γνώσης παραμένει το θεμέλιο της επιστημολογικής ανάλυσης.

Οι Στωικοί συνεισέφεραν τα μέγιστα στην ηθική. Πάνω σ' αυτό δεν χρειάζεται να επεκταθώ καθώς μίλησα ήδη για τον στωικό τρόπο ζωής και νομίζω πως περιττεύει να εξηγήσω τους λόγους για τους οποίους η στωική ηθική διαπότισε το χριστιανισμό, και γιατί αναβίωσε το '8ο και 17ο αιώνα. Όταν στην περίφημη συζήτηση για τη διατύπωση του αμερικανικού συντάγματος παρατέθηκε ο Κικέρων ως σπουδαία πολιτική αυθεντία, στην πραγματικότητα αυτοί που παρατέθηκαν ήταν οι Στωικοί. Δικαίως, πιστεύω· γιατί η πολιτική θεωρία τους είναι και πολιτική θεωρία όλων των ανθρώπων που αγαπούν την ελευθερία.

Σπεύδω να προσθέσω πως υπάρχουν αδυναμίες ακόμη και στη στωική ηθική. Μία τέτοια αδυναμία ήδη είχε επισημάνει ο Πασκάλ. Ο Στωικός ανέθετε όλη την ευθύνη στο άτομο και υποτιμούσε τη σπουδαιότητα των θεσμών. Το γενικότερο κλίμα δεν είναι τόσο ασήμαντο πράγμα, όσο πίστευαν οι Στωικοί - και δεν είχε άδικο ο Πλάτων όταν είτε πως σε ένα αποδιοργανωμένο και διεφθαρμένο κράτος ακόμη και ο φιλόσοφος δεν μπορεί να σταθεί στο ύψος των δυνατοτήτων του. Επιπλέον, όπως όλοι οι αρχαίοι στοχαστές, οι Στωικοί υποτιμούσαν τη σημασία της χρονικής στιγμής στις ανθρώπινες αποφάσεις, την επινοητικότητα του χρόνου και της ιστορίας. Το ότι μπορεί να υπάρχει εξέλιξη με την έννοια ότι μέσα στο μυστηριώδες κενό μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος -σε αυτό που αποκαλούμε παρόν-, κάτι απροσδόκητο μπορεί άνευ όρων να γεννηθεί, ήταν κάτι που το είδαν πρώτοι οι χριστιανοί, και που στην εκλογικευμένη μορφή του αποτελεί τη βάση του υπαρξισμού, της πλέον νεωτερικής φιλοσοφίας, που φωτίζει το παρόν βίωμα του ανθρώπου. Και τέλος, θα μπορούσε ίσως να πει κανείς -αν και οι Καντιανοί θα το αρνηθούν-, πως το καθήκον (η αρμόζουσα πράξη) από μόνο του δεν εκφράζει στην πληρότητά της την ηθική υποχρέωση, γιατί χωρίς την αγάπη το καθήκον είναι ψυχρό. Αλλά από εδώ ξεκινά μια ατέρμονη φιλοσοφική διαμάχη, και δεν κρίνω σκόπιμο να υπερβώ τα όρια του εγχειρήματος μου.

Έχω δείξει, ελπίζω, πως ο Στωικός σοφός δεν είναι το πέτρινο ομοίωμα του Πλατωνιστή. Όμως αν συγκρίνουμε το στωικισμό με τον πλατωνισμό, τον αριστοτελισμό ή κάποιο άλλο είδος ιδεαλισμού, το ομολογώ, θα διαπιστώσουμε πως του λείπει ένα συστατικό: δεν εκπληρώνει την ανάγκη εκείνη του ανθρώπου, που ο Καντ ονόμαζε *αέναη μεταφυσική ανάγκη*. Ασχέτως αν υπάρχει απάντηση στα μεταφυσικά ερωτήματα, τα ερωτήματα παραμένουν υπαρκτά· δεν μπορούμε να τα προσπεράσουμε. Αρνούμενος ο στωικισμός το υπερβατικό γίνεται επίπεδος. Δείχνει τον κόσμο δισδιάστατο αντί για τρισδιάστατο· και επόμενο είναι να επιτρέπει στον εαυτό του μια επιπόλαιη αισιοδοξία - μια επιπόλαιη εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο.

Οι Στωικοί πίστεψαν ακράδαντα πως η λογική οδηγεί στο αγαθό, και είναι προς τιμήν τους το ότι λάτρεψαν τον ορθό λόγο ως αυτό που διακρίνει τον άνθρωπο από το ζώο. Αυταπατήθηκαν όμως και ταύτισαν τη λογική σκέψη με την ηθική συνείδηση. Όπως είπε και ο Σοπενάουερ, η λογική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κακούς σκοπούς. Οι Στωικοί αγνόησαν αφελώς αυτήν την αλήθεια. Ήσαν κι αυτοί θύματα της ίδιας ψευδαίσθησης που έμελλε να κυριαρχήσει και στο 19ο αιώνα, ότι το κακό δεν είναι τίποτα άλλο από παρανόηση, και ότι

ο διαφωτισμός και η αλλαγή των συνθηκών μπορούν να ξαναφέρουν τον άνθρωπο στην πρωτογενώς αγαθή φύση του. Προς μεγάλη μας απογοήτευση, έχουμε μάθει πως αν υπάρχει ψυχρότητα στην ηθική πράξη και προσφορά βοήθειας χωρίς συμπόνοια και αγάπη, άλλο τόσο υπάρχει και το ψυχρό έγκλημα, το έγκλημα για το έγκλημα, υποκινημένο και υποστηριζόμενο από τη λογική. Ο διάβολος είναι εξίσου πραγματικός με τον άγγελο. Οι Στωικοί δεν το είδαν αυτό, όπως επίσης υποτίμησαν τη σημασία των βασάνων ή του πόνου, καθώς παρατήρησε ο Σοπενάουερ. Έστω και αν το να θεωρούμε τον πόνο ως κάτι το επουσιώδες και ασήμαντο δεν αποτελεί ένα αναγκαίο λογικό επακόλουθο του στωικισμού, είναι ωστόσο ένα συμπέρασμα το οποίο οδηγούμαστε ξανά και ξανά...

Τα παραπάνω σχόλια δεν κρύβουν καμιά υποτίμηση του μεγαλείου της στωικής διδασκαλίας· μπορεί κανείς να κάνει κριτική αλλά και ταυτόχρονα να θαυμάζει. Ο Μάθιου Άρνολντ είχε δίκιο: ο στωικισμός είναι κατά κάποιο τρόπο το Πιστεύω όλων των ανθρώπων που αγαπούν την ελευθερία. Κι αν εμφανίζει το θείον με ατελή μορφή, αυτό διόλου δεν μειώνει την αξία του· γιατί όλοι οι θεοί τους οποίους έχει συλλάβει ο ανθρώπινος νους δεν είναι παρά αμυδρές αντανάκλασεις της απόλυτης αλήθειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ – ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Arnim SVFIII, αποσπ. 351 (= Σενέκας, De beneficiis III 22: Servus, ut placet Chrysippo, perpetuus mercenarius est...).
2. Πολιτικά 1260 A 41-B 1.
3. Πολιτικά 1260 A 36f.
4. Πλάτων, Νόμοι 715 C-D.
5. Arnim SVF III, αποσπ. 689 (= Κικέρων, Περί καθηκόντων III, 10,42)
6. Βλ. Κικέρων, Περί Καθηκόντων III, 51-57 και 89-92.
7. Πολιτικά 1267B 13.
8. Κικέρων De Finibus III, 19, 64.
9. IV, 7, 33f· 1,12, 7.
10. Arnim SVF III, αποσπ. 314: ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τε εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τοῦτο κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν οὐ ποιητέον.
11. Επίκτητος IV, 7, 33-34: *Ναι· ἀλλ' οἱ λόγοι οὗτοι καταφρονητὰς ποιοῦσι τῶν νόμων. — Και ποῖοι μᾶλλον λόγοι πειθομένους παρέχουσι τοῖς νόμοις τούς χρωμένους; νόμος δ' οὐκ ἔστι τὰ ἐπὶ μωρῶ.*
12. Σενέκας Dial. VIII, 20, 4.
13. Σενέκας De Clementia I, 11,2.
14. Arnim SVF I, αποσπ. 203 (= Στοβαίος Ανθολ. II 7,1: ... κατὰ Ζήνωνα τὸν Στωϊκὸν τροπικῶς· ἡθὸς ἐστὶ πηγὴ βίου, ἀφ' ἧς αἱ κατὰ μέρος πράξεις ρέουσι.
15. Arnim SVFIII, αποσπ. 543 (= Πρόκλος, Εἰς τὸν Πλάτωνος πρῶτον Ἀλκιβιάδην 287.8 28: 14 Ὁρθῶς οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς λέγειν εἰώθασιν ὡς ὁ μὲν ἀπαίδευτος ἄλλους αἰτιᾶται, καὶ οὐχ ἑαυτὸν, τῆς αὐτοῦ κακοδαιμονίας· ὁ δὲ προκόπτων εἰς αὐτὸν ἀναφέρει τὴν αἰτίαν ὧν ποιεῖ πάντων ἢ λέγει κακῶς, ὁ δὲ πεπαιδευμένος οὔτε ἑαυτὸν οὔτε ἄλλους αἰτιᾶται τῶν οἰκειῶν παροραμάτων, οὐδὲ γὰρ αὐτὸς παρορᾷ τῶν δεόντων οὐδέν, ἀλλ' ἔστιν αὐτὸς τῆς τοῦ καθήκοντος εὐρέσεως ἀρχηγός.
16. Πλάτων, Πολιτεία 617 E: ...ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἰρήσεσθε. ... αἰτία ἐλομένου· θεός ἀναίτιος.

17. *Epist. Morales*, 95, 52.

18. *De Finibus* III, 63.

19. Επίκτητος I, 13, 3-4: — Ανδράποδον, οὐκ ἀνέξῃ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ σαυτοῦ, ὃς ἔχει τὸν Δία πρόγονον, ὥσπερ υἱὸς ἐκ τῶν αὐτῶν σπερμάτων γέγονεν καὶ τῆς αὐτῆς ἀνωθεν καταβολῆς, ἀλλ' εἰ ἐν τινι τοιαύτῃ χώρᾳ κατετάγῃς ὑπερεχούσῃ, εὐθύς τύραννον καταστήσεις σεαυτόν; οὐ μεμνήσῃ τί εἶ καὶ τίνων ἄρχεις; ὅτι συγγενῶν, ὅτι ἀδελφῶν φύσει, ὅτι τοῦ Διὸς ἀπογόνων;

20. Arnim SVF III, αποσπ. 436 (= Φίλων Ιουδ., *Περὶ ἀποικίας* [De migratione Abrahami] 156).

21. Arnim SVFIII, αποσπ. 450 (= Lactantius, Div.Inst. VI 10).

22. Anonymer Kommentar zu Platons Theatet., H. Diels καὶ, W. Schubart (Berlin, 1905), 5-7· πρβ. P. Shorey, "Classical Philology" 24 (1929), 509-510.

23. Ἐπίκτητος II, 22, 15-21: —μη̄ ἕξαπατᾶσθε· πᾶν ζῶον οὐδενὶ οὕτως ᾠκειῶται ὡς τῷ ἰδίῳ συμφέροντι. ὃ τί ἂν οὖν πρὸς τοῦτο φαίνεται αὐτῷ ἐμπόδιζειν, ἂν τ' ἀδελφός ἢ τοῦτο ἂν τὸ πατήρ ἂν τὸ τέκνον ἂν τ' ἐρώμμενος ἂν τ' ἐραστής, μισεῖ, προβάλλεται, καταρᾶται. οὐδέν γὰρ οὕτως φιλεῖν πέφυκεν ὡς τὸ αὐτοῦ συμφέρον· τοῦτο πατήρ καὶ ἀδελφός καὶ συγγενεῖς καὶ πατρὶς καὶ θεός. ὅταν γοῦν εἰς τοῦτο ἐμπόδιζειν ἡμῖν οἱ θεοὶ δοκῶσιν, κἀκείνους λοιδороῦμεν καὶ τὰ ἰδρύματα αὐτῶν καταστρέφομεν καὶ τοὺς ναοὺς ἐμπιπρῶμεν, ὥσπερ Ἀλέξανδρος ἐκέλευσεν ἐμπρησθῆναι τὰ Ἀσκληπιεῖα ἀποθανόντος τοῦ ἐρωμένου, διὰ τοῦτο ἂν μὲν ἐν ταῦτῳ τις θῆ τὸ συμφέρον καὶ τὸ ὄσιον καὶ τὸ καλὸν καὶ πατρίδα καὶ γονεῖς καὶ φίλους, σώζεται ταῦτα πάντα· ἂν δ' ἀλλαχοῦ μὲν τὸ συμφέρον, ἀλλαχοῦ δὲ τοὺς φίλους καὶ τὴν πατρίδα καὶ τοὺς συγγενεῖς καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιον, οἴχεται πάντα ταῦτα καταβαρούμενα ὑπὸ τοῦ συμφέροντος. ὅπου γὰρ ἂν τὸ "ἐγώ" καὶ τὸ ἐμὸν, ἐκεῖ ἀνάγκη ῥέπειν τὸ ζῶον· εἰ ἐν σαρκί, ἐκεῖ τὸ κυριεῦον εἶναι· εἰ ἐν προαιρέσει, ἐκεῖ[νο] εἶναι· εἰ ἐν τοῖς ἐκτός, ἐκεῖ[νο].

Εἰ τοίνυν ἐκεῖ εἰμι ἐγώ, ὅπου ἢ προαίρεσις, οὕτως μόνως καὶ φίλος ἔσομαι οἷος δεῖ καὶ υἱός καὶ πατήρ. τοῦτο γὰρ μοι συνοίσει τηρεῖν τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα, τὸν ἀνεκτικόν, τὸν ἀφεκτικόν καὶ συνεργητικόν, φυλάσσειν τὰς σχέσεις, ἂν δ' ἀλλαχοῦ μὲν ἐμαντόν θῶ, ἀλλαχοῦ δὲ τὸ καλόν, οὕτως

ἰσχυρὸς γίνεται ὁ Ἐπίκουρον λόγος, ἀποφαίνων ἢ μηδὲν εἶναι τὸ καλὸν ἢ εἰ ἄρα τὸ ἔνδοξον.

Δία ταύτην τὴν ἄγνοιαν καὶ Ἀθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι διεφέροντο καὶ Θηβαῖοι πρὸς ἀμφοτέρους καὶ μέγας βασιλεὺς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ Μακεδόνες πρὸς ἀμφοτέρους καὶ νῦν Ῥωμαῖοι πρὸς Γέτας καὶ ἔτι πρότερον τὰ Ἰλίῳ διὰ ταῦτα ἐγένετο.

24. Πλουτ. *Ἁγῆς καὶ Κλεομένης* 23 (2), 805 E.